

Mariusz R. Drozdowski
Uniwersytet w Białymstoku

**OBLICZE WYZNANIOWE KOZACZYZNY
W OCZACH NUNCJUSZY APOSTOLSKICH
W PIERWSZEJ POŁOWIE XVII W.**

Zainteresowanie Stolicy Apostolskiej fenomenem Kozaczyzny zaporoskiej wynikało m.in. z faktu, że od lat 20. XVII stulecia stawała się ona jedną z istotniejszych sił walczących ze spuścizną synodu brzeskiego, na co wskazywał chociażby jej znaczący udział w odnowieniu hierarchii prawosławnej w 1620 r.¹ Warto przypomnieć, że wagę obecności Kozaków w wydarzeniach z 1620 r. docenił już nuncjusz Cosma de Torres, który w swej relacji poświęconej patriarsze jerozolimskiemu Teofanesowi pisał:

[...] ufny w ich wsparcie i pomoc, ośmielił się złożyć, acz bezskutecznie, arcybiskupów kijowskiego i połockiego wraz ze wszystkimi biskupami unickimi, a na ich miejsca wyświęcił tyluż schizmatyków, którzy teraz noszą ubiór biskupi, żyją wygodnie ze składek osób swego wyznania i roszczą pretensje do dóbr kościoła unickiego².

¹ Vide T. Chynczewska-Hennel, *Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i Kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII w.*, Warszawa 1985, s. 88; S. Plokhyy, *The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine*, Oxford 2001, s. 111–123; M. R. Drozdowski, *Religia i Kozaczyzna zaporoska w Rzeczypospolitej w pierwszej połowie XVII wieku*, Warszawa 2008, s. 83–96.

² *Relacje nuncjuszków apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1548 do 1690*, wyd. E. Rykaczewski, t. 2, Berlin 1864, s. 153.

Coraz silniejsze związki Kozaków z Kościołem prawosławnym nie uszły również uwadze ówczesnych papieży, Grzegorza XV i Urbana VIII. Pierwszy z nich w liście do arcybiskupa gnieźnieńskiego z 28 stycznia 1623 r. podkreślał, że mieszkańcy Siczy mieli aktywny udział w prześladowaniu unitów³. Drugi zwracał uwagę, że winę za zwalczanie przez Kozaków skutków unii brzeskiej ponosiło duchowieństwo prawosławne. W piśmie do króla Zygmunta III, pisanym po śmierci Jozafata Kuncewicza, Urban VIII pisał:

*Niech Twoja królewska powaga, która powinna być obroną wiary, złamie tę zuchwałość... Fałszywych biskupów ruskich, którzy zaburzenia sięją i na sejmach kozackich rej wodzą, zasłużoną dotknij karą [...]*⁴.

Także w liście do biskupa krakowskiego papież pisał o cierpieniach zadawanych katolikom przez wojsko zaporoskie:

*Sacerdotum catholicorum fugam, et pio Sanguine manantes Schismaticorum Cosaccorum gladios Russia non ita pridem Vidisse dictur*⁵.

Wobec powyższego nie dziwi fakt, że Kozaczyzna znalazła się również w centrum uwagi przebywających w interesującym nas okresie w Rzeczypospolitej nuncjuszy apostolskich.

Jedną z pierwszych wzmianek na temat podjęcia przez przedstawicieli Kozaczyzny inicjatywy zmierzającej do uzyskania przez Cerkiew należnych jej praw odnajdujemy w liście Francesca Diotalleviego z lipca 1621 r.⁶ Dowiadujemy się z niego o przybyciu do Warszawy kozackiego poselstwa na

³ *Documenta Pontificum Romanorum Historiam Ucrainae Illustrantia*, collegit, introductione et adnotationibus auxit P. Athanasius G. Welykyj OSBM, vol. 1: 1075–1700, Romae 1953 (Analecta OSBM, Sectio III), s. 441.

⁴ Cyt. za: E. Likowski, *Unia brzeska*, Poznań 1896, s. 308.

⁵ *Ibidem*, s. 443.

⁶ *F. Diotallevi do kardynała Ludovisio, Warszawa, 30 lipiec 1621*, [w:] *Litterae Nuntiorum Apostolicorum Historiam Ucrainae Illustrantes (1550–1850)*, collegit, paravit, adnotavit editionemque curavit P. Athanasius G. Welykyj OSBM, vol. 4: 1621–1628, Romae 1960 (Analecta OSBM, Sectio III), s. 24–25.

czele z hetmanem Sahajdacznyim oraz metropolitą Boreckim, które domagało się ustępstw na rzecz wyznania prawosławnego⁷. Z dalszej części pisma wynika, iż Zaporozcy od spełnienia tych żądań uzależniali udzielenie Rzeczypospolitej militarnej pomocy w zbliżającej się wojnie z Turcją:

Poiche detto Saidacene protesta apertamente, che da Cosacchi tutti, a per la maggior parte scismatici, non havra il Regno un minimo aiuto, se si dara esclusione a queste loro dimande.

Starając się osłabić skuteczną argumentację Kozaków, która skłaniała uczestników spotkania do uczynienia ustępstw na rzecz „religii greckiej”, autor dokumentu próbował zbagatelizować zagrożenie wynikające z ich strony oraz doradzał brak ustępstw w sprawach dotyczących materii religijnej⁸.

Równie interesujące treści napotykaemy w drugim liście wspomnianego nuncjusza, z 6 sierpnia 1621 r.⁹ Pisał w nim o rozmowie, jaką osobiście przeprowadził z hetmanem kozackim i Hiobem Boreckim na temat ewentualnego zawarcia przez nich kompromisu z wyznawcami Kościoła unickiego¹⁰. W toku dyskusji – na co zwrócił uwagę nuncjusz – zarówno Sahajdaczny, jak i Borecki uskarżali się na prześladowania ze strony unitów oraz wyrazili chęć pozostania poza unią¹¹. Rozumiejąc problemy swych rozmówców, przedstawiciel papieża zaoferował im swoją pomoc w osiągnięciu porozumienia, stwierdzając jednocześnie, że jest to jedyna droga mogąca doprowadzić do tego celu¹².

Francesco Diotallevi w swojej relacji¹³ opisującej debatę podjętą na sejmie 1621 r. w sprawie „uspokojenia religii greckiej” wskazywał na obecność w niej również wątku kozackiego. Donosił on między innymi, że podczas

⁷ Ibidem, s. 24.

⁸ Ibidem, s. 25.

⁹ *F. Diotallevi do kardynała Ludovisio, Warszawa, 6 sierpnia 1621, [w:] Litterae Nuntiorum...*, vol. 4, s. 26 sq.

¹⁰ Ibidem, s. 26.

¹¹ Ibidem.

¹² Ibidem.

¹³ *F. Diotallevi do kardynała Ludovisio, Warszawa, 17 września 1621, [w:] Litterae Nuntiorum...*, vol. 4, s. 34–36.

wspomnianej debaty schizmatycy byli faworyzowani nie tylko przez heretyków, lecz także przez świeckich i duchownych katolików, obawiających się rozdrażnienia Kozaków, których niezadowolenie mogłoby popchnąć do sojuszu z zagrażającą Rzeczypospolitej Turcją¹⁴.

Uważna lektura korespondencji pochodzącej z kancelarii internuncjusza Antonia F. Cirioliiego¹⁵ pochodzącej z doby sejmu 1623 r. potwierdza wyjątkową na nim aktywność wojska zaporoskiego, zmierzającą do przywrócenia prawosławnym wszelkich swobód wyznaniowych. W jednym z listów¹⁶ mowa jest o groźbie użycia siły przez Kozaków w przypadku niespełnienia ich żądań, wśród których szczególne miejsce zajmowała prośba o „uspokojenie religii greckiej”. Z pisma wynika, że Zaporozcy posiadali liczną armię, którą zamierzali skierować przeciwko królestwu, jeżeli wspomniany sejm nie uczyni zadość ich prośbom¹⁷. Dodatkowo w następnym piśmie przywołana została między innymi treść petycji złożonej przez Kozaków na ręce króla i arcybiskupa gnieźnieńskiego, w której znalazło się żądanie zniesienia unii oraz przekazania zajętych przez unitów biskupstw wyznawcom Cerkwi prawosławnej¹⁸. W relacji zaś z 10 marca 1623 r. czytamy, iż decyzja komisji królewskiej o odłożeniu na następny sejm rozważań na temat różnic między unitami a prawosławnymi wynikała także z obawy przed zdecydowanie antyunijną w tym okresie postawą wojska zaporoskiego¹⁹.

¹⁴ „Erano in qualche modo favoriti e protetti i Scismatici, non solo da heretici, ma da cattolici potenti secolari, et anche ecclesiastici per il timore, che non restassero i Cosacchi esacerbati e lasciando la diffusa del Regno pensassero anche a darsi al Turco”, *ibidem*, s. 35.

¹⁵ *Acta Nuntiaturae Polonae*, t. 22: *Joannes Baptista Lancellotti...*, s. 92–94.

¹⁶ *A.F. Cirioli do kardynała Ludovisio, Warszawa, 24 lutego 1623*, [w:] *Litterae Nuntiorum...*, vol 4, s. 71–72.

¹⁷ „Da tutti quelli a quali ho parlato, ho havuto quasi l'istessa risposta in materia delli Uniti, che per essere la Republica in tanto pericolo con Cosacchi Zaporoviani, quali hora hanno all'ordine un'esercito di'm/60 cavalil minacciano di voler fare scorrerie per il'Regno se non se li da sodisfatione in questa Dieta alle loro dimande [.n.], sara impossibile a non condescendere in qualche cosa a favor di detti Cosacchi in materia della religione [...]”, *ibidem*, s. 71.

¹⁸ *A.F. Cirioli do kardynała Ludovisio, Warszawa, 3 marca 1623*, *ibidem*, s. 75.

¹⁹ „Che si differisca a un'altra Dieta il trattare delle differenze, che sono tra Greci Uniti e li Scismatici, senza pregiudizio delle parti. Del che li Greci Uniti sono restati assai contenti, poiche sperano, che quando la Republica non havra a temere li Cosacchi, si trovera qual-

Interesujące z punktu widzenia naszych rozważań wiadomości o prawosławnej działalności Kozaków czerpiemy również z listów nuncjusza Lancellottiego, pochodzących z roku 1625. W jednym z nich pisał on między innymi o zaangażowaniu się Zaporozców w sprawę sukcesji po śmierci archimandryty pieczerskiego Jelisieja Pletenickiego²⁰. Z treści dokumentu dowiadujemy się, że Zaporozcy nie tylko zajęli monaster, lecz także wysłali do króla swoich przedstawicieli z prośbą o zatwierdzenie na stanowisku nowego archimandryty akceptowanego przez nich kandydata²¹. Ponadto z informacji, jaką Lancellotti przesłał do sekretarza Kongregacji Propagandy Wiary Francesca Ingolletiego wynika, iż Kozacy wysłali na sejm 1625 r. swoich posłów z pytaniami do króla, z których jedno dotyczyło obrony ich wyznania²². Nuncjusz przytoczył też w swojej notatce słowa króla Zygmunta III odnoszące się do duchowości Zaporozców:

Jego Królewska Mość oświadczyła mi, że Kozacy nie troszczą się ani o unię ani o schizmę ponieważ są prawdziwymi ateistami. Ale mówią o żądaniach schizmatyków²³.

Kolejnych świadectw antyunijnej postawy Kozaków dostarcza nam korespondencja przebywającego w Polsce w latach 1627–1630²⁴ nuncjusza apostołskiego Antonia Santa Croce²⁵. W liście do prefekta Kongregacji

che buon modo di propagare l'Unione", A.F. Cirioli do kardynała Ludovisio, Warszawa, 10 marca 1623, ibidem, s. 76.

²⁰ J.B. Lancellotti do Kongregacji Propagandy Wiary, Warszawa, 8 marca 1625, ibidem, s. 163–165.

²¹ Ibidem, s. 164. Ostatecznie na sejmie 1626 r. godność archimandryty przypadła Zachariuszowi Kopysteńskiemu, A. Mironowicz, *Prawosławie i unia za panowania Jana Kazimierza*, Białystok 1997, s. 39–40.

²² „In questa Dieta poco si e trattato di questi, nel fine sono venuti li Nuntii de Cosacchi et tra l'altre domande fatte al Re hanno fatta questa per la difesa della loro Religione contro gl'Uniti [...]”, J.B. Lancellotti do F. Ingoli, Warszawa, 8 marca 1625, [w:] *Litterae Nuntiorum...*, vol. 4, s. 166.

²³ „[...] m' ha detto'S. Maesta che li Cosacchi non si curano ne d' Unione, ne di Scisma, perche sono veri ateisti. Ma parlano ad istanza di Scismatici”, ibidem.

²⁴ A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w dziejach dawnej Rzeczypospolitej*, Białystok 2001, s. 326.

²⁵ *Acta Nuntiaturae Polonae*, t. 33: *Antonius Santa Croce (1627–1630)*, vol. 1: 1 III 1627 – 29 VII 1628, ed. H. Litwin, Romae 1996.

Propagandy Wiary, kardynała Ludovisia, relacjonował on przebieg zwołanego do Kijowa w 1629 r. synodu prawosławnych, na którym miały być rozpatrywane proponowane przez unitów projekty unii²⁶. Odnosząc się do rezultatów synodu, Santa Croce stwierdził, iż przyczyną niepodjęcia przez zgromadzonych jakichkolwiek decyzji był bojkot ze strony wojska zaporoskiego²⁷. Autor listu, przechodząc do opisu metod, jakimi Kozacy wymusili na obecnych zgodę na zamknięcie obrad, starał się również wskazać motywy, które skłoniły ich do zajęcia tak nieprzejednanego stanowiska. Pisał on, że duża liczba Zaporozców, podejrzewających wspomniany konwent o wprowadzenie unii, przeciwstawiła się jego dalszym debatom siłą i groźbami²⁸.

Potwierdzenie wyjątkowej aktywności Kozaczyzny na polu religijnym po śmierci Zygmunta III odnajdujemy w doniesieniach Honorata Viscontiego²⁹ do Kongregacji Propagandy Wiary. Jedno z nich, datowane na 23 czerwca 1632 r., było poświęcone rozpoczynającej się właśnie konwokacji. Nuncjusz nie tylko zwrócił tu uwagę na fakt współpracy między prawosławnymi a protestantami³⁰ pod wodzą Krzysztofa Radziwiłła, ale też informował o żądaniach „uspokoienia religii greckiej”³¹, jakie wnieśli Zaporozcy (zwani przez niego schizmatykami).

Także w kolejnych relacjach z tego okresu wątek kozacki pojawiał się kilkakrotnie. Visconti nie tylko zaświadczał o przybyciu na konwokację po-

²⁶ A. Santa Croce do kardynała Ludovisio, Warszawa, 14 września 1629, [w:] *Litterae Nuntiorum...*, vol. 5: 1629–1638, Romae 1961, s. 37–38.

²⁷ Ibidem, s. 37.

²⁸ „Sopra... poi gran numero de' Cosacchi molto infuriati, et insospettiti, che [...] quel Convento si stabilisse l'Unione, che'essi piu de'gli altri... tamente oppugnano; e con violenze, e minacce a que spirito [...] s'opposero in'modo che non si'fece veruna, e dopo varie [...] de gli uni, e de gli altri fu dissoluto il Congresso, et ogn'uno [...] a casa sua”, ibidem.

²⁹ *Acta NuntiaturaePolonae*, t. 24: *Honoratus Visconti (1630–1636)*, vol. 1: 29 IV 1630 – 26 VII 1631, ed. A. Biliński, Romae 1992; Z. Sułowska, *Działalność nuncjusza Viscontiego w Polsce (1630–1635)*, „Roczniki Humanistyczne KUL”, R. IX. 1960, nr 4, s. 31–99.

³⁰ Vide T. Kempa, *Wobec Kontrreformacji. Protestanci i prawosławni w obronie swobód wyznaniowych w Rzeczypospolitej w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII wieku*, Toruń 2007, s. 377–434.

³¹ „I Cosacchi medesimi, che sono la maggior parte Scismatici, hanno fatto istanza generale, che gl'impetri questa sodisfattione in'materia di Religione [...], [w:] *Litterae Nuntiorum...*, vol.5, s. 92.

słów wojska zaporoskiego, których starania miały na celu zarówno zniszczenie dzieła unii, jak i odzyskanie wszelkich dóbr utraconych na rzecz unitów, lecz także podkreślał możliwość użycia przez Kozaków siły dla osiągnięcia wymienionych celów³². W listach z 30 czerwca³³ i 3 lipca³⁴ 1632 r. nuncjusz dał wyraz swoim obawom związanym z faktem udzielania przez Kozaków skutecznego wsparcia pretensji zgłaszanych przez „schizmatyków i heretyków”, którego siłą była głoszona przez nich gotowość do wystąpienia zbrojnego³⁵. Zdarzenie to – jak donosił Visconti – ośmieliło prawosławnych do wysuwania próśb zmierzających do zmniejszenia ograniczeń dotyczących ich wyznania:

Jego Królewska Mość wraz z wieloma innymi twierdzą, że unicy powinni ustąpić coś ze swoich praw, ponieważ nie można odeprzeć całej siły tych heretyków i kozaków [...], i proponują, ponieważ schizmatycy chcą wszystkich dóbr kościelnych, które posiadają unicy, oddać im przynajmniej połowę³⁶.

W doniesieniu z 2 października 1632 r.³⁷ nuncjusz ukazywał przyczynę aktywności Zaporozców podczas sejmiku elekcyjnego na rzecz przywrócenia praw należnych Kościołowi prawosławnemu. Z pisma wynikało, że na kozacką radę³⁸ przybyło ponad 300 popów schizmatyckich, którzy – jak czytamy – upadłszy na ziemię, błagali obradujących, aby nie zaniedbywali popierania swojej własnej wiary i aby wybawili ją z licznych ucisków, ja-

³² Ibidem, s. 93.

³³ Ibidem, s. 94–95.

³⁴ Ibidem, s. 95–96.

³⁵ Ibidem, s. 94.

³⁶ „Sua Maesta con molti altri tengono, che gli Uniti Ruteni debbano condescendere a rilasciar qualche cosa del lorol presupponendo, che non si possa resistere alla forza degli Heretici e Cosacchi armati in numero di m/44, e propengono gia, che li Scismatici pretendono tutti i beni ecclesiastici, che possedono gli Uniti, che almeno si rilasci loro la meta”, ibidem, s. 96.

³⁷ Ibidem, s. 112–113.

³⁸ Visconti pisał o radzie odbytej przez Kozaków 25 sierpnia w Czarnej Dąbrowie, na której zapadła decyzja o wysłaniu posłów na sejm elekcyjny, J. Dziegielewski, *O tolerancję dla zdominowanych. Polityka wyznaniowa Rzeczypospolitej w latach panowania Władysława IV*, Warszawa 1986, s. 41.

kich doznawała przez tak długi czas. Poza tym stwierdzili oni, że nadszedł najlepszy czas na odzyskanie dóbr utraconych na rzecz unitów oraz na przywrócenie ich religii spokoju³⁹. Prośby te tak bardzo poruszyły Kozaków (nazwanych przez przedstawiciela Stolicy Apostolskiej barbarzyńcami), że wyrazili oni ochotę zbrojnego wkroczenia na Litwę i przejęcia siłą znajdujących się tam unickich dóbr kościelnych⁴⁰.

Pokłosiem opisanych wydarzeń był udział Kozaków w obradach wspomnianego sejmu. Dowiadujemy się o tym z kolejnego listu Viscontiego, z 15 października 1632 r.⁴¹, w którym znalazła się także informacja o wystąpieniu reprezentantów Kozaczyzny na forum sejmu. Złożyli oni liczne petycje, a dodatkowo mieli pogardliwie wyrażać się o unii, ostrzegając przy tym Rzeczpospolitą, aby swymi decyzjami nie doprowadzała ich do desperacji⁴². Warto wspomnieć, że w świetle innej relacji nuncjusza powstałej w dobie elekcji wojsko zaporoskie jawiło się jako główna siła podburzająca prawosławnych oraz wspierająca ich dążenia⁴³.

Wpływ Kozaczyzny na wydanie przez Władysława IV dyplomu potwierdzającego prawa Kościoła wschodniego poznajemy za sprawą doniesienia Maria Filonardiego⁴⁴ z 25 kwietnia 1637 r.⁴⁵ W piśmie tym nuncjusz donosi, że król na specjalnie zwołanym posiedzeniu tłumaczył wyrażenie zgody na uznanie hierarchii prawosławnej chęcią uniknięcia wojny, do której przy-

³⁹ „[...] e gettatis a terra avanti di essi li scongiurarono efficacissimamente a non voler trascurare di proteggere la loro propria Religione e sollevarla da tante oppressioni patite, come dicevanol per si longo tempo; esser adesso l'occasione di vendarla in liberta, di ricuperare i beni levati loro violentemente da i fautori degli Uniti e di riporre la Religione nella tranquillita di'prima”, [w:] *Litterae Nuntiorum...*, vol 5, s. 112.

⁴⁰ „Conqueste et altre simili ragioni, espresse con vehemenzaè lagrime, commosero grandemente quelli Barbari, onde furono communemente in resolutione di pigliar l'armi et entrar subito in Lituania a levar per forza tutte le sostanze de gli Uniti [...]”, *ibidem*.

⁴¹ *Ibidem*, s. 114.

⁴² *Ibidem*.

⁴³ *O. Visconti do kardynała Barberiniego, Warszawa, 26 października 1632, ibidem*, s. 116.

⁴⁴ *Acta Nuntiaturae Poloniae*, t. 25: *Marius Filonardi (1635–1643)*, vol. 1: 12 II 1635 – 29 X 1636, ed. T. Chynczewska-Hennel, Cracoviae 2003; T. Chynczewska-Hennel, *Problemy unijnjoi cerkvi v korespondencii apostol's'kogo nuncia v Reci Pospolitoi Mario Filonardi (1636–1643 roci)*, „Kovčeg” 2001, nr 3, s. 229–242; eadem, *Nuncjusz i Król. Nuncjatura Maria Filonardiego w Rzeczypospolitej 1636–1643*, Warszawa 2006, *passim*

⁴⁵ *M. Filonardi do kardynała Barberiniego, Warszawa, 25 kwietnia 1637, Litterae Nuntiorum...*, vol. 5, s. 248–249.

gotowywali się Zaporozcy⁴⁶. W dalszej części listu znaleźć można także interesujące wzmianki o okolicznościach wybuchu powstania kozackiego z 1637 r. Opisując wzmagające się niezadowolenie na Zaporozżu, Filonardi podkreślił, że zbrojnego wystąpienia Kozaków obawiają się szczególnie katolicy, albowiem są oni wszyscy schizmatykami⁴⁷. Słowa te dowodzą niewątpliwie istnienia wątków religijnych wspomnianego powstania, a wyrażony w nich niepokój mógł wynikać z oblicza wcześniejszy buntów, w których istotną rolę odgrywały hasła antyunijne.

Powyższe fragmenty bogatej korespondencji, będącej efektem aktywności nuncjuszy apostolskich w Polsce w pierwszej połowie XVII w., dowodzą istnienia akcentów wyznaniowych w działalności Kozaczyzny w tym okresie. Potwierdzają one również, że zaangażowanie Kozaków na rzecz Cerkwi nie ograniczało się tylko do antyunijnych wystąpień posłów zaporoskich na trybunie sejmów polskich, ale wyrażało się także w różnych innych formach protestu wobec postanowień brzeskich.

Lektura wspomnianych dokumentów pozwala dostrzec – jak się wydaje – sprzeczności w poglądach nuncjuszy na religijność wojska zaporoskiego. Z jednej strony powątpiewają oni w szczerą intencję kozackich, hołdując tym samym przekonaniu o indyferentyzmie religijnym Zaporozców, z drugiej zaś określają ich mianem schizmatyków. Fakt stosowania przez nich tego ostatniego terminu również w odniesieniu do tych wyznawców prawosławia, którzy nie przystąpili do unii, pozwala stwierdzić, że Kozacy stanowili w oczach wysłanników papieskich integralną część tej grupy wyznaniowej.

BIBLIOGRAFIA

Źródła drukowane

Acta Nuntiaturae Poloniae, t. 24: *Honoratus Visconti (1630–1636)*, vol. 1: 29 IV 1630 – 26 VII 1631, ed. A. Biliński, Romae 1992.

Acta Nuntiaturae Poloniae, t. 33: *Antonius Santa Croce (1627–1630)*, vol. 1: 1 III 1627 – 29 VII 1628, ed. H. Litwin, Romae 1996.

⁴⁶ Ibidem.

⁴⁷ Ibidem, s. 263.

- Acta Nuntiaturae Polonae*, t. 22: *Joannes Baptista Lancellotti (1622–1627)*, vol. 1: 22 XI 1622 – 31 XII 1623. *In quo publicantur etiam documenta internuntii Antonii Francisci Cirioli (12 XI 1622 – 29 IV 1623)*, ed. A. T. Fitych, Cracoviae 2001.
- Acta Nuntiaturae Polonae*, t. 25: *Marius Filonardi (1635–1643)*, vol. 1: 12 II 1635 – 29 X 1636, ed. T. Chynczewska-Hennel, Cracoviae 2003.
- Documenta Pontificum Romanorum Historiam Ucrainae Illustrantia*, collegit, introductione et adnotationibus auxit P. Athanasius G. Welykyj OSBM, vol. 1: 1075–1700, Romae 1953.
- Litterae Nuntiorum Apostolicorum Historiam Ucrainae Illustrantes (1550–1850)*, collegit, paravit, adnotavit editionemque curavit P. Athanasius G. Welykyj OSBM, vol. 4: 1621–1628, Romae 1960.
- Litterae Nuntiorum Apostolicorum Historiam Ucrainae Illustrantes (1550–1850)*, collegit, paravit, adnotavit editionemque curavit P. Athanasius G. Welykyj OSBM, vol. 5: 1629–1638, Romae 1961.
- Relacje nuncjusów apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1548 do 1690*, wyd. E. Rykaczewski, t. 2, Berlin 1864.

Opracowania

- Chynczewska-Hennel T., *Nuncjusz i Król. Nuncjatura Maria Filonardiego w Rzeczypospolitej 1636–1643*, Warszawa 2006.
- Chynczewska-Hennel T., *Problemy unijnoi cerkvi v korespondencii apostol'skogo nuncia v Reci Pospolitoi Mario Filonardi (1636–1643 roci)*, „Kovčeg” 2001, nr 3.
- Chynczewska-Hennel T., *Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i Kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII w.*, Warszawa 1985.
- Drozdowski M. R., *Religia i Kozaczyzna zaporoska w Rzeczypospolitej w pierwszej połowie XVII wieku*, Warszawa 2008.
- Dzięgielewski J., *O tolerancję dla zdominowanych. Polityka wyznaniowa Rzeczypospolitej w latach panowania Władysława IV*, Warszawa 1986.
- Kempa T., *Wobec Kontrreformacji. Protestanci i prawosławni w obronie swobód wyznaniowych w Rzeczypospolitej w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII wieku*, Toruń 2007.
- Mironowicz A., *Kościół prawosławny w dziejach dawnej Rzeczypospolitej*, Białystok 2001.
- Mironowicz A., *Prawosławie i unia za panowania Jana Kazimierza*, Białystok 1997.
- Plokh S., *The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine*, Oxford 2001.
- Sułowska Z., *Działalność nuncjusza Viscontiego w Polsce (1630–1635)*, „Roczniki Humanistyczne KUL”, R. IX.1960, nr 4.